

*Tomasz Burdzik*¹

SOCJALIZACJA PRAWNA — NASTAWIENIA WOBEC PRAWA A JEGO SKUTECZNOŚĆ

Streszczenie

Celem autora jest przedstawienie zagadnienia socjalizacji prawnej — pojęcia z socjologii prawa, odnoszącego się do postaw względem norm, prawa oraz instytucji stosujących prawo. Skuteczność prawa zależy od internalizacji wartości i postaw przez jednostkę w obrębie danej zbiorowości — nastawienie do prawa wpływa na jego realizację, zależną od zapatrywań adresatów norm prawnych, którzy mogą akceptować obowiązujące przepisy bądź je ignorować. Właściwie prowadzona polityka prawna pozwala tak skonstruować normy prawne, by minimalizować koszty wynikające z konieczności podejmowania interwencji w przypadku niezgodności prawa z oczekiwaniami społecznymi.

Słowa kluczowe: socjalizacja prawna, nastawienie, skuteczność prawa, cynizm prawny

Legal socialization — attitude to law and its effectiveness

Abstract

The author intends to present legal socialization — the concept of the sociology of law — which describes attitudes to norms, law and law enforcement institutions. For law to be effective, any individual in a given community needs to internalize a number of values and attitudes. The attitude to law will influence its application; its effectiveness will depend on the perspective adopted by the legal norm addressees who could either

¹Tomasz Burdzik jest doktorantem na Międzywydziałowych Studiach Humanistycznych Instytutu Socjologii Uniwersytetu Śląskiego.

accept binding regulations or ignore them. An adequate legal policy helps construe legal norms in a manner to prevent costs of interventions which need to be taken when law is not convergent with social expectations.

Keywords: legal socialization, attitude, effectiveness of law, legal cynicism

Wstęp

Jednym z najważniejszych elementów wpływających na skuteczność prawa jest nastawienie jego adresatów — społeczeństwa, które funkcjonuje w oparciu o normatywne reguły utrzymujące stan stabilizacji społecznej. Skuteczność oddziaływania prawa zależy od jego właściwego rozumienia przez odbiorców, które wynika z przyswojenia sobie zarówno jego treści, jak i sposobu funkcjonowania. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na zagadnienie socjalizacji prawnej, które nie dotyczy wyłącznie adresatów norm prawnych, podmiotów socjalizowanych, czyli obywateli, ale również organów tworzących prawo (władza ustawodawcza) oraz stosujących je (władza sądownicza).

Prawidłowe działanie prawa uwarunkowane jest właściwym rozumieniem jego znaczenia nie tylko w aspekcie stricte normatywnym, związanym z instytucjonalną praktyką realizacji dyspozycji zawartych w normie prawnej, lecz także kontekstu społecznego, w obrębie którego zachodzi działanie prawa. Sposób rozumienia prawa nie sprowadza się wyłącznie do znajomości norm prawnych, ale wymaga szerszego kontekstu obowiązywania prawa w obrębie społeczeństwa (McCann, March 1995: 210).

Socjalizacja prawna ma istotne znaczenie dla zapewnienia stanu ładu społecznego, również w odniesieniu do problematyki kryminologicznej, czego dowodem mogą być międzynarodowe badania, które ukazują silną korelację między nastawieniem respondentów z różnych krajów do danego systemu karnego a lokalną praktyką sądowną, co unaocznia zależność między postawami wobec prawa w obrębie społeczeństwa a poglądami na karę, znajdując odzwierciedlenie w działaniach wymiaru sprawiedliwości (Killias, Aebi, Kuhn 2012: 411). Mówiąc o socjalizacji prawnej, należy wspomnieć o kwestii skuteczności prawa, poprzez którą można rozumieć zgodność skutków występujących w społeczeństwie z tymi zamierzonymi przez prawo (Kojder 2001: 13).

Socjalizacja

Sprawność funkcjonowania instytucji, a przez to społeczeństwa, uwarunkowana jest prawidłową socjalizacją jednostki. W pierwszej kolejności jest to socjalizacja pierwotna, która ma za zadanie wyposażać jednostkę w elementarne umiejętności, pozwalające nawiązać kontakt z otoczeniem.

Mianem socjalizacji określa się proces zapoznawania jednostki z kulturą danego społeczeństwa oraz przyswajanie sobie przez nią funkcjonujących w nim wartości i norm (Gaberle 1993: 122). W trakcie procesu socjalizacji przyswajane są postawy, które można rozumieć jako „(...) psychiczne nastawienie względem faktu, stanu lub uczucie względem faktu lub stanu” (Chaiklin 2011: 32).

Mówiąc o socjalizacji prawnej, należy zwrócić szczególną uwagę na socjalizację pierwotną, gdyż dziecięce uwarunkowania względem prawa odgrywają znaczącą rolę w kształtowaniu młodzieńczego oraz dorosłego zachowania społecznego (Niemi 1973; Caspi, Moffitt 1995; Cohn, Trinkner, Rebellon, Van Gundy, Cole 2012). Co więcej, jak twierdzą Cohn i White, źródeł wartości społecznych należy się doszukiwać w doświadczeniach z dzieciństwa (Cohn, White 1990). Leon Petrażycki również dostrzegł doniosłość wychowawczej funkcji prawa, o czym wspomina Andrzej Kojder: „Petrażycki zwracał również uwagę, że prawo oddziałuje wychowawczo przez stałe pobudzanie jednych motywów działania i tłumienie innych, prawo także wzmacnia i rozwija pewne skłonności i cechy charakteru, dyspozycje i nastawienia behawioralne oraz osłabia i prowadzi do zaniku innych” (Kojder *bd.*: 12).

Socjalizacja prawna

Socjalizacja prawna jest to „proces przejmowania, czyli stopniowej asymilacji i osobistej reorganizacji przez podmiot — w ramach jego własnego systemu wyobrażeń i wiedzy — elementów współtworzących system prawny panujący w społeczeństwie (...)” (Borucka-Arctowa, Skąpska 1993: 29–30); jest „(...) procesem, w którym jednostki nabywają postawy, poglądy wobec prawa, prawodawcy oraz instytucji prawnych” (Piquero et al. 2005: 267). Socjalizacja prawna może być również rozumiana jako „proces prowadzący ludzi do uznawania au-

torytetu prawa oraz będący gwarancją przestrzegania prawa” (Buss 2011: 329). Termin socjalizacji prawnej pojawia się częściej w kryminologii oraz socjologii, podczas gdy świadomość prawna jest terminem chętniej wykorzystywanym w antropologii (szczególnie antropologii prawa) (Ewick, Silbey 1991–1992; Fleury-Steiner 2003, 2004; Chris 2007; Fagan, Tyler 2005; Piquero et al. 2005).

Sposób postrzegania prawa może w znaczącym stopniu przyczynić się do właściwego działania prawa, wypełniającego oczekiwania zarówno władzy, jak i adresatów prawa, czyli ogólnie rzecz biorąc, wpływać na jego skuteczność. Oczekiwane działanie, jak również stosowanie prawa, związane jest ze stopniem internalizacji norm prawnych, jak i ogólnego nastawienia do prawa pod postacią świadomości prawnej. Poprzez socjalizację prawną szuka się odpowiedzi na pytania dotyczące postaw oraz wartościowania prawa, wraz z czynnikami determinującymi dany sposób postrzegania prawa, jak i wpływu społecznego na tworzenie się określonego rodzaju świadomości prawnej, przyjmowanego przez jednostkę. W kontekście opisywania socjalizacji prawnej nie można pominąć świadomości prawnej, będącej sposobem rozumienia (wyobrażania) oraz stosowania prawa, zawierającym postawy i uczucia względem niego (Merry 1990; Mraz 1997; Hirsch 2002; Nielsen 2000). Świadomość prawna jednostki może być również określana za Zygmuntem Ziemińskim jako „(...) stan jej obznajomienia z prawem współcześnie obowiązującym w jej kraju oraz jej oceny tego prawa (...)” (Ziemiński 1972: 200) — jak widać, świadomość prawna wymyka się jednoznaczному zdefiniowaniu (Silbey 2005: 323–368).

Znajomość postaw odbiorców wobec podejmowanych przez decydentów zmian sprowadza się do konieczności uwzględnienia oczekiwań społecznych realizujących panujące w obrębie danej zbiorowości wartości, zgodne z obowiązującym porządkiem prawnym. Postawy zajmowane wobec prawa stanowią bardzo ważny przejaw w procesie badania socjalizacji prawnej, ponieważ wskazują nastawienie społeczne do obowiązującego porządku prawnego, a co za tym idzie, unaoczniają zgodność działań ustawodawcy z potrzebami społecznymi.

Zgodność prawa z oczekiwaniami społecznymi jest bardzo ważna, bowiem akceptacja społeczeństwa dla propagowanych w obrębie zbiorowości wzorów społecznych zwiększa skuteczność kontroli społecznej (Wódcz 1974: 25). Rola poparcia społecznego, uwarunkowanego w trakcie socjalizacji prawnej, jest nie do przecenienia w odniesieniu

do skuteczności prawa: „Niezaprzeczalnie, dla sprawnie funkcjonującego systemu prawnego nie ma nic ważniejszego od poparcia społecznego. Im bardziej prawo jest zgodne z instytucjami oraz ludźmi go podzielającymi, tym lepiej system pracuje, dystrybuując zarówno sprawiedliwość, jak i prawo” (Selznick 2003: 178; Kojder 2001b: 311).

Systematycznie przeprowadzane badania socjalizacji prawnej pozwalają na dotarcie do rzeczywistych poglądów obywateli na zmiany zachodzące za pomocą prawa oraz na odkrycie różnic w postrzeganiu prawa, wpływających na jego skuteczność. Uwzględnienie owych odrębności przed wprowadzeniem danej normy pozwoli zwiększyć skuteczność prawa poprzez zapoznanie się z ustosunkowaniem się społeczeństwa do planowanych zmian. W przypadku norm już obowiązujących badania pozwolą odkryć przyczynę ewentualnej nieskuteczności danej normy prawnej zarówno w określonym miejscu, jak i ze względu na dane środowisko tudzież grupę społeczną, nieustosunkowaną pozytywnie do obowiązującej normy.

Wyobrażenia tudzież stereotypy związane z prawem mogą ulec zmianie w przypadku bezpośredniego kontaktu z prawem/instytucjami, stanowiąc subiektywne przekonania jednostek skonfrontowanych z sytuacjami związanymi z prawem, stąd też bardzo ważna zdaje się rola instytucji stosujących prawo. Pozytywna postawa względem interesantów z pewnością korzystnie wpłynie na postrzeganie instytucji, jak również prawa, a co za tym idzie, może wyeliminować negatywne stereotypy związane z owymi elementami. Z kolei niewłaściwe traktowanie jednostek może wywołać negatywne odczucia, które mogą doprowadzać do zachowań niezgodnych z intencjami prawodawcy, przez co koszty implementacji przepisów ulegają podwyższeniu. Jak stwierdza Maria Borucka-Arctowa: „Musimy jednak pamiętać, że siła oddziaływania stereotypów może być nierówna w odniesieniu do poszczególnych grup lub jednostek, stąd i ich podatność na zmodyfikowanie swych dotychczasowych poglądów pod wpływem bezpośredniego kontaktu z instytucjami stosującymi prawo może być różna” (Borucka-Arctowa 1981: 53) — sposób zachowania się instytucji odgrywa ważną rolę w ocenie prawa, jak również samych instytucji. Jak widać, ocena jednostek nie może być lekceważona przez wymiar sprawiedliwości, bowiem wpływa ona na skuteczną politykę prawną.

Wiedza, oceny i postawy tworzące świadomość prawną, będącą konkretyzacją uprzedniej socjalizacji prawnej, determinują przestrze-

ganie prawa, którego wyrazem jest późniejsze zachowanie w stosunku do normy prawnej. W tym przypadku również występuje relatywizacja zachowania ze względu na pełnioną przez daną jednostkę rolę społeczną, która wpływa na stan wiedzy o prawie.

Odmienności w postrzeganiu norm społecznych/prawnych, ich przyczyn oraz różnic podyktowane są uwarunkowaniami kulturowymi, wpływającymi na socjalizację prawną; „(...) społecznie podzielane i wpajane członkom wspólnoty wyobrażenia o prawie, oparte na bezpośrednich doświadczeniach, zakorzenionych nawykach, często bezrefleksyjnie akceptowanych normach postępowania, stanowią zatem istotny wymiar procesów socjalizacji prawnej” (Borucka-Arctowa, Skąpska 1993: 26).

Mówiąc o cechach wpływających na socjalizację prawną, należy zwrócić uwagę, iż owa rekonstrukcja ma za zadanie wskazanie owych cech ze strony podmiotu świadomości prawnej, czyli przynależności danej jednostki do określonej grupy społecznej, a co za tym idzie, konkretnych determinantów kształtujących świadomość prawną ze strony zbiorowości.

Modele badawcze socjalizacji prawnej

Można wyróżnić dwa modele odnoszące się do socjalizacji prawnej: model poznawczo-interakcyjny (ang. *cognitive development theory*) oraz model społeczny (ang. *social learning theory*).

Model poznawczo-interakcyjny odwołuje się do prac June Tapp oraz Felice Levine, które w latach 70. XX w. w oparciu o prace Lawrence’a Kolberga dotyczące postrzegania moralności prowadziły badania nad socjalizacją moralną oraz prawną (Fagan, Tyler 2005: 219–220). Ich wynikiem było wskazanie trzech stadiów myślenia o prawie i moralności. Pierwsze, określane mianem prekonwencjonalnego, odnosi się do posłuszeństwa wobec norm ze względu na obawę kary bądź też oczekiwanie nagrody. Drugie stadium (konwencjonalne) odwołuje się do akceptacji otoczenia wynikającej z przestrzegania norm. Ostatnie stadium (postkonwencjonalne) odnosi się do tworzenia prawa, w którym następuje społeczne porozumienie dotyczące treści norm (Borucka-Arctowa, Skąpska 1993: 21).

Model społeczny zwraca uwagę na środowisko, w którym zachodzi proces socjalizacji prawnej, w przeciwieństwie do modelu poznawczo-interakcyjnego, zorientowanego na jednostkę. Otoczenie, w którym funkcjonuje jednostka, dysponuje zarówno formalnymi, jak i nieformalnymi karami oraz nagrodami. Kiedy są one sprawiedliwie dystrybuowane, wówczas następuje wzmocnienie poczucia sprawiedliwości prowadzącego do przestrzegania norm i zasad. Jeśli zaś mamy do czynienia z odmienną sytuacją, wówczas prowadzi to do cynizmu prawnego.

Socjalizacja prawna, cynizm prawny i przestępczość

Cynizm prawny (ang. *legal cynicism*) jest rozumiany jako anomia względem prawa (Sampson, Bartusch 1998) albo „(...) sytuacja, w której jednostki czują rozbieżność norm prawnych, zauważają, że inne jednostki również dostrzegają, iż normy prawne nie są ważne, lub uważają, że normy prawne są bezużyteczne (...)” (Karstedt, Farrall 2006: 1018). Zjawisko cynizmu prawnego przyciąga uwagę badaczy uznających je za jeden z wymiarów socjalizacji prawnej (Piquero et al., 2005: 270). Mówiąc o cynizmie prawnym, należy wyróżnić dwa podejścia. W pierwszym, kulturowym, negatywne dyspozycje względem systemu prawnego oraz organów prawa są potwierdzane negatywnymi wzorcami obowiązującymi w danej zbiorowości (Leiber, Nalla, Farnworth 1998; Anderson 1999). W drugim ujęciu zwraca się uwagę na to, iż system wartości u osób będących w konflikcie z obowiązującym porządkiem prawnym jest wynikiem jego nieprawidłowego działania, dopuszczającego proceduralne nierówności (Tyler 1988, 1998, 2001, 2003; Tyler, Huo 2002). Badania Carra, Napolitano oraz Keating dowodzą, że źródłem cynizmu prawnego wśród młodzieży pochodzącej z dzielnic o znaczącej stopie przestępczości należy się doszukiwać w negatywnych postawach wobec policji oraz negatywnych doświadczeniach ze służbami porządkowymi (Carr, Napolitano, Keating 2007).

W badaniach nad nieletnimi przestępcami Alex Piquero wraz z zespołem zwrócił uwagę na dwie kwestie odnoszące się do socjalizacji prawnej — legalność oraz cynizm prawny (Piquero et al., 2005). W okresie badań oba wskaźniki były na stałym poziomie, jednakże zauważono, że starsi nieletni przejawiają większy cynizm prawny aniżeli

młodszy wiek oraz że znacząca liczba uprzednio aresztowanych przejawia większy cynizm prawny. W innych badaniach wśród nieletnich badani, którzy określają siebie jako „przestępcy”, przejawiają bardziej negatywną postawę względem instytucji prawa aniżeli ci, którzy takim mianem się nie określają (Clark, Wenninger 1964: 488).

Socjalizacja a skuteczność prawa

Różnice wynikające z miejsca socjalizacji wpływają na sposób przyswajania norm i wartości oraz ich rodzaj. Prawo w takim znaczeniu staje się determinantem ładu społecznego, bowiem ustosunkowanie się do niego warunkuje zapewnienie stanu stabilności społecznej. Wówczas nastawienie społeczeństwa względem prawa jest zgodne z intencjami prawodawcy.

Ocena prawa wynikająca z pełnionej przez jednostkę roli społecznej warunkuje sposób zachowania się względem norm prawa, a więc jego skuteczność. Wartości wyrażane przez prawodawcę w normach prawnych mogą być rozbieżne z wartościami panującymi w określonych grupach społecznych, tak więc możliwe jest przestrzeganie danej normy w danej grupie, przy jednoczesnym omijaniu normy w innej.

Oceny prawa i instytucji związane są z doświadczeniami wynikającymi z kontaktu z tymi czynnikami, jak również ze stereotypami względem prawa oraz instytucji prawa panującymi w obrębie danej zbiorowości. Część z nich może być uwarunkowana kulturowo, a przez to bardzo utrudniać ewentualną modyfikację zachowań w celu doprowadzenia ich do stanu zgodnego z intencjami prawodawcy, inne zaś mogą być wynikiem postawy danej grupy społecznej, ukazując rozbieżności postrzegania prawa w obrębie danej zbiorowości ze względu na pełnione przez jednostki role społeczne.

Sposób oceny danego zachowania, czy jest poprawne bądź też niepoprawne, wynika z systemu wartości aprobowanego w obrębie danej grupy społecznej lub też całego kręgu kulturowego (np. świata arabskiego). W przypadku zachowań niezgodnych z obowiązującymi zasadami społecznymi, znajdującymi swą normatywną postać w prawie, zinternalizowane wartości odbiegają od propagowanego wzorca. Wartości, mimo propagowania w szerokim zakresie zarówno przez instytucje formalne, jak i nieformalne, mogą być zróżnicowane ze

względu na zapatrywania grupy, w której zachodzi proces socjalizacji danej jednostki. Grupy mogą samodzielnie propagować również takie wartości, których występowanie jest sprzeczne z systemem danej społeczności (np. *Romanipen* — nieformalny zbiór reguł Cyganów dopuszczający kradzież własności niecygańskiej).

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na funkcjonowanie systemów prawnych w różnych społeczeństwach. Dzięki temu będzie możliwe obserwowanie, w jaki sposób system prawny oddziałuje na społeczeństwo, a społeczeństwo na system prawny. Owe zależności mogą być bardzo pomocne przy wypracowywaniu nowych koncepcji prawa uwzględniających niejednorodność kultury prawnej odbiorców, coraz powszechniejszej w czasach globalizacji.

Zakończenie

Warto badać socjalizację prawną jako jeden z aspektów relacji między prawem a społeczeństwem, na co zwraca uwagę Cotterell: „Prawo tworzy ważne elementy życia społecznego, kształtując oraz wzmacniając sposoby pojmowania rzeczywistości społecznej” (Cotterell 1998: 182).

Warto również zwrócić uwagę na nieformalne zapatrywania się na stosowanie prawa, mające swoją podstawę w uwarunkowaniach kulturowo-obyczajowych obowiązujących w danej zbiorowości, takich jak normy obyczajowe, religijne. Możliwa jest sytuacja, gdy obowiązujące prawo jest nieskuteczne ze względu na jego sprzeczność z uznanymi przez społeczeństwo zasadami; wówczas wysiłek prawodawcy nie prowadzi do oczekiwanego stanu ładu społecznego, co więcej, może sprzyjać zachowaniom kryminogennym nie ze względu na celowość łamania prawa stanowionego przez jednostki, ale na niewiedzę prawodawcy co do warunków życia w obrębie określonej grupy społecznej. Owa wiedza na temat funkcjonowania adresatów prawa winna być uwzględniona już na etapie jego tworzenia: „Racjonalne tworzenie prawa zakłada, iż prawodawca opiera się na określonej wiedzy i przyjętym systemie wartości, które uzasadniają jego decyzje prawodawcze” (Wróblewski 1985: 167).

Wiedza o prawie stanowi element świadomości prawnej, pozwalający rozpatrywać świadomość nie tylko w perspektywie jednost-

kowej, ale przede wszystkim społecznej, z racji masowego charakteru oddziaływania prawa na zbiorowość. Wiedza wynika również z miejsca danej jednostki w systemie prawa; inna będzie obowiązywać adresata danej normy, inna z kolei prawodawcę wyznaczającego poprzez odpowiednie akty normatywne zakres obowiązywania prawa. Poprzez normy prawne można oddziaływać na określone grupy społeczne o określonych dyspozycjach zawartych w normach prawnych, jednakże sposób ich realizacji nie może się ograniczać wyłącznie do normatywnych aspektów obowiązywania prawa, ale winien również znajdować uzasadnienie w pozakodeksowych rozwiązaniach, takich jak prestiż prawa, tradycja, szacunek do organów stosujących prawo.

Mimo dowiedzionego wpływu socjalizacji prawnej na późniejsze zachowania przestępcze ciągle niewiele wiadomo o tym zjawisku wśród młodzieży (Adelman, Yalda 2000: 37). Mając do czynienia ze znaczącymi badaniami podejmującymi kwestię subkultur młodzieżowych (MacLeod 1987; Anderson 1999; Taylor 2001), kwestia socjalizacji prawnej jest istotna, ponieważ właściwe ukształtowanie socjalizacji prawnej może służyć prewencji zachowań przestępczych.

Właściwa socjalizacja prawna wskazuje jednostce możliwe konsekwencje grożące za przejawianie zachowań niezgodnych z zapatrywaniami społecznymi; nieuchronność kary za naruszenie norm prawnych spełnia funkcję prewencyjną, gdyż zniechęca do podejmowania działań, których skutki będą dotkliwe dla potencjalnego przestępcy. Zagadnienie socjalizacji prawnej jest nierozłącznie związane z internalizacją innych norm i zasad wskazujących jednostce na sposób zachowania w obrębie danej zbiorowości. Aby relacje między instytucjami a społeczeństwem były prawidłowe, konieczne jest sprawne funkcjonowanie prawa. Skuteczność prawa jest uzależniona od nastawienia do niego użytkowników, od jego treści i realizacji przez instytucje (Allot 1981: 233). W tym kontekście zagadnienie świadomości prawnej jest warte zwrócenia uwagi; poprzez badania nad świadomością prawną możliwe jest poznanie adresatów prawa, a co za tym idzie, przeprowadzenie koniecznych modyfikacji zwiększających jego skuteczność w przypadku niezgodności obowiązujących norm z zapatrywaniami społecznymi, jak również samo tworzenie prawa od początku uwzględniające postulaty adresatów.

Bibliografia

- Adelman, Madelaine, Christine Yalda (2000) *Seen But Not Heard: The Legal Lives of Young People*. „PoLAR: Political and Legal Anthropology Review” 23(2): 37–58.
- Allott, Anthony (1981) *The Effectiveness of Laws*. „Valparaiso University Law Review” 15(2): 229–242.
- Anderson, Elijah (1999) *Code of the Street: Decency, Violence and the Moral Life of the Inner City*. New York: Norton.
- Borucka-Arctowa, Maria (1981) *Świadomość prawna a planowe zmiany społeczne*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Borucka-Arctowa, Maria, Grażyna Skąpska (1993) *Teoretyczne problemy socjalizacji prawnej*. [w:] Maria Borucka-Arctowa, Chantal Kourilsky. red. *Socjalizacja prawna*. Warszawa: Agencja Scholar. s. 11–27.
- Buss, Emily (2011) *Failing Juvenile Courts, and What Lawyers and Judges Can Do About It*. „Northwestern Journal of Law & Social Policy” 6: 318–33.
- Carr, Patrick J., Laura Napolitano, Jessica Keating (2007) *We Never Call the Cops and Here is Why: A Qualitative Examination of Legal Cynicism in Three Philadelphia Neighborhoods*. „Criminology” 45(2): 445–480.
- Caspi, Avshalom, Terrie E. Moffitt (1995) *The continuity of maladaptive behaviour: From description to understanding in the study of antisocial behavior*. [w:] Dante Cicchetti, Donald J. Cohen. red. *Developmental Psychopathology*. New York: Wiley. s. 472–511.
- Chaiklin, Harris (2011) *Attitudes, behavior, and social practice*. „Journal of Sociology & Social Welfare” 38(1): 31–54.
- Chriss, James J. (2007) *Social Control: An Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Clark, John P., Eugene P. Wenninger (1964) *The attitude of juveniles toward the legal institution*. „The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science” 55.4: 482–489.
- Cohn, Ellen S., Rick J. Trinkner, Cesar J. Rebellon, Karen T. Van Gundy, Lindsey M. Cole (2012) *Legal Attitudes and Legitimacy: Extending the Integrated Legal Socialization Model*. „Victims & Offenders” 7(4): 385–406.
- Cohn, Ellen S., Susan O. White (1990) *Legal Socialization: A Study of Norms and Rules*. New York: Springer-Verlag.
- Cotterrell, Roger (1998) *Why Must Legal Ideas Be Interpreted Sociologically?* „Journal of Law and Society” 25(2): 171–192.
- Ewick, Patricia, Susan Silbey (1991–1992) *Conformity, Contestation, and Resistance: An Account of Legal Consciousness*. „New England Law Review” 26: 731–749.

- Ewick, Patricia, Silbey, Susan (1998) *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fagan, Jeffrey, Tom R. Tyler (2005) *Legal Socialization of Children and Adolescents*. „Social Justice Research” 18(3): 217–242.
- Fleury-Steiner, Benjamin, Laura Beth Nielsen (2006) *The New Civil Rights Research: A Constitutive Approach*. Aldershot: Ashgate.
- Gaberle, Andrzej (1993) *Patologia społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Hirsch, Susan (2002) *Feminist Participatory Research on Legal Consciousness*. [w:] June Starr, Mark Goodale. red. *Practicing Ethnography in Law: New Dialogues, Enduring Methods*. New York: Palgrave Macmillan. s. 13–33.
- Karstedt, Susanne, Stephen Farrall (2006) *The Moral Economy of Everyday Crime: Markets, Consumers and Citizens*. „British Journal of Criminology” 46(6): 1011–1036.
- Killias, Martin, Aebi, Marcelo F., Kuhn, André (2012) *Précis de criminologie*, Berne: Stämpfli Editions SA.
- Kojder, Andrzej (2001) *Czynniki ograniczające skuteczność prawa i rekomendacje praktyczne*. „Wszechnica Polska — Zeszyty Naukowe” T. 1. s. 5–18.
- Kojder, Andrzej (2001b) *Godność i siła prawa*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kojder, Andrzej (bd.), *Idee społeczno-prawne Leona Petrażyckiego i ich współczesne kontynuacje*, http://www2.wpia.uw.edu.pl/files/Idee_spoeczno-prawne_LP.pdf?short= (dostęp: 23.11.2013 r.).
- Leiber, Michael J., Mahesh K. Nalla, Margaret Farnworth (1998) *Explaining Juveniles' Attitudes Towards the Police*. „Justice Quarterly” 15(1): 151–174.
- MacLeod, Jay (1987) *Ain't No Makin' It: Leveled Aspirations in a Low-Income Neighborhood*. Boulder, CO: Westview Press.
- Merry, Sally (1990) *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness Among Working-Class Americans*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mraz, Jacqueline (1997) *Of Law and the Tears of Things: Notes on the Varieties of Legal Consciousness*. „PoLAR: Political and Legal Anthropology Review” 20(2): 101–114.
- Nielsen, Laura B. (2000) *Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment*. „Law and Society Review” 34(4): 1055–1090.
- Niemi, Richard G. (1973) *Political socialization* [w:] Jeanne N. Knutson. red. *Political Psychology*. San Francisco: Jossey-Bass, s. 117–138.
- Piquero, Alex R., Jeffrey Fagan, Edward P. Mulvey, Laurence Steinberg, Candice Odgers (2005) *Developmental Trajectories of Legal Socialization Among Serious Adolescent Offenders*. „The Journal of Criminal Law and Criminology” 96.1: 267–298.

- Sampson, Robert J., Dawn Jeglum Bartush (1998) *Legal cynicism and (sub-cultural?) tolerance of deviance: The neighborhood context of racial differences*. „Law and Society Review” 32: 777–804.
- Selznick, Philip (2003) „*Law in Context*” *Revised*. „Journal of Law and Society” 30(2): 177–186.
- Silbey, Susan (2005) *After Legal Consciousness*. „Annual Review of Law and Social Science” 1: 323–368.
- Taylor, Timothy (2001) *Strange sounds: Music, technology and culture*. New York: Routledge.
- Tyler, Tom R. (1988) *What is procedural justice? Criteria used by citizens to assess the fairness of legal procedures*. „Law and Society Review” 22(1): 103–135.
- Tyler, Tom R. (1998) *Public mistrust of the law: A political perspective*, „University of Cincinnati Law Review” 66: 847–876.
- Tyler, Tom R. (2001) *Public Trust and Confidence in Legal Authorities: What Do Majority and Minority Group Members Want from the Law and Legal Institutions?* „Behavioral Sciences and the Law” 19: 215–235.
- Tyler, Tom R. (2003) *Procedural Justice, Legitimacy and the Effective Rule of Law*. „Crime & Justice” 30: 283–356.
- Tyler, Tom R., Yuen J. Huo (2002) *Trust in the Law: Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts*. New York: Russell Sage.
- Wódz, Jacek (1974) *Zjawiska patologii społecznej*. Kraków: PWN.
- Wróblewski, Jerzy (1985) *Teoria racjonalnego tworzenia prawa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Ziemiński, Zygmunt (1972) *Etyczne problemy prawoznawstwa*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.